

Formula és mondatszerkezet Reguly Antal hősénekeiben

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Intézet, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

1. Bevezetés

Reguly Antal 1844 telén – más folklór műfajok mellett – 12 hőséneket gyűjtött egy idős hanti énekestől, Nyikilov Maximtól.¹ A hősénekeket mintegy fél évszázaddal később kezdték megfejtetni, kiadásuk pedig a gyűjtés után mintegy 120 évvel fejeződött be. A későbbiekben több tudományterület irányából is kutatták: nyelvészet (pl. A. Jászó 1976), történeti folklorisztika, tipológia (Demény 1977, 1978), verstan, folklorisztika (Widmer 2001), kultúr-történet (Hatto 2017). A nemzetközi folklorisztikában azonban ritkán említik.

A hősepika műfaja a folklorisztikában igen jól kutatott téma, elsősorban azért, mert az ún. homéroszi kérdés ráirányította a figyelmet az előadás technikájára. Kezdetben az érdekelte a kutatókat, hogy milyen módon jött létre az Iliász és az Odüsszeia, később pedig az, hogy ha a szóbeliségben keletkeztek, akkor hogyan lehetséges ilyen hosszú szövegek megjegyzése és előadása írásos változatok nyújtotta támogatás nélkül.

A megoldást végül az az élő laboratórium (*living laboratory*; Foley – Gejin 2012: 384) jelentette, amellyel a délszláv hősepika szolgált.² Milman Parry

¹ Ezek – a jelen írásban használt rövidítésekkel – a következők: Fejedelemének. Az Aranyfejedelenek ő éneke (ARFE; OH III/I. 14–170), Bálványhegyfoki ének (ONGy 100–137), A fejedelem felnevelkedésének éneke (FEJF; OH II. 180–255), A munkeszi hadisten éneke (MUNH; ONGy 1–68); A Nat-folyó melléki nép éneke (ONGy 138–218), Obdorszki ének (OBDÉ; OH I. 2–165), Ob-falu éneke (OBFA; OH II. 3–119), A pelimvidéki isten éneke (ONGy 69–99), Jeli város éneke (JEVÉ; OH I. 166–487), Szamesz várának éneke (SZAM; OH II. 256–379), A szentséges Ob görbületének éneke (OH II. 120–180), Szoszvaközépi ének (SZKÉ; OH III/II. 4–262).

² Délszláv hősköltészetten legalább két nagy csoportot kell érteni: egyrészt a Vuk Stefanović Karadžić néprajzkutató által a 19. század első felében gyűjtött keresztény hagyományt, másrészt a 20. század első felében Milman Parry és Albert Lord által dokumentált és vizsgált muszlim epikus énekeket.

és Albert Lord dolgozta ki a szájhagyományban élő, formulákon alapuló költészet elméletét (*oral formulaic theory*) (Lord 1960, Parry 1971).

A vizsgálatok ugyanis feltárták, hogy a terjedelmes epikus költészet nem állandó formában létezik, mert a szöveget minden előadás során újra felépíti az énekes. Nem megtanult szöveg elmondásáról van tehát szó, hanem minden egyes elhangzáskor létrejön egy egyedi szöveg. Ez minden alkalommal sajátos alkotómunka eredménye (*composition-in-performance*), amely az énekestől komoly kreativitást igényel. A kutatások rámutattak, hogy ezt a produkciót az énekesek különböző szintű építőelemek alkalmazásával tudják megvalósítani. Noha ezeknek az építőelemeknek a definíciói változtak, és finomodnak ma is, abban a szakirodalom döntően egyetért, hogy ezek az egységek a nagyobbtól a kisebbig haladva a következők: cselekményminta (*plot / story pattern*), típusjelenet (*type scene / theme*), valamint formula (*formula / cliché*) (pl. Pagán-Cánovas – Antović 2016). Az epikus költészet formai egységeit ilyenformán hierarchikusnak foghatjuk fel, és a formulákon belül még szubformulák is lehetnek (Smith 1989: 40).

A formula epikus hagyományonként igen különböző lehet, mert a nyelv, a verselési szokások, a bevett stílári eszközök mind hatnak rá. A különböző kultúrákhoz tartozó hagyományok leírását az indokolja, hogy mindegyik megismerése az előadás során zajló alkotói folyamat általános törvényszerűségeinek jobb megértéséhez vezet.

Jelen dolgozat a formulák szintaktikai meghatározottságát igyekszik bemutatni. Szintaktikai meghatározottságon nem azt értem, hogy a formulák felépítése specifikus nyelvi sajátságokon alapul – mert vélhetőleg minden nyelvben kiemelhető néhány olyan sajátság, amelyhez a formulahasználat erősebben kötődik (pl. a SVO/SOV szórend, a produktív képzők gazdagsága, a szóhangsúly helye, prepozíciók vagy névutók használata stb.). Néhány szerkezet példáján keresztül azt bizonyítom, hogy a szöveg létrehozását nemcsak formulák és szubformulák segítik, hanem a formulák jól bejáratott mondat-szerkezeti vázák köré is szerveződnek.

A Reguly Antal által gyűjtött hősepikában a nominális szerkezetek leírása megtörtént (Widmer 2001), azonban a teljes igei formulaké még nem. Ezek leírását az indokolja, hogy a mondat szintű szigvai formulák bizonyos minták köré csoportosulnak. Az írás céljai közé tartozik továbbá annak bemutatása, hogy számos esetben a formulák közös sémáját a nyilvánvaló hasonlóság ellenére nehéz szintaktikai eszközökkel leírni.

A dolgozat felépítése a következő. Először röviden jellemzem a szigvai hősénekeket, különös tekintettel azokra a stíluseszközökre, amelyeknek jelentősége van a formulák szempontjából [2]. Ezután a formulakutatás előz-

ményeit foglalom össze [3]. Külön kitérek a kognitív megközelítésre [4], majd a lényeges előzményeket ismertetem a hanti hősénekek formuláinak kutatásából [5]. Ezután áttekintem a Reguly-hősénekek formuláinak szerkezeti sajátosságait [6]. A dolgozatot összegzés zárja [7].

2. A szigvai hősénekek bemutatása

2.1. Általános jellemzők

A Reguly Antal által gyűjtött 12 hősének összterjedelme kb. 17 000 sor, ezen belül az egyes darabok hossza igen változatos: a legrövidebb 617 soros (töredék), a leghosszabb pedig 2795 sor.

Demény áttekintései (1977, 1978) alapján a hősénekek legfontosabb jellemzői a következők: egyes szám első személyben hangzanak el; egymenetűek (azaz a mű elején körvonalazódott cél megvalósulása után nem következik új); nem szerveződnek ciklusokba (akkor sem, ha egyazon hősről több ének is szól). Az énekek elején a cselekményt lokalizálják, valamint a főszereplőt megnevezik és családtagjait is előszámlálják. A befejezésben a főszereplő gyakran bálványá ülepedik (értsd: válik), hiszen az énekek a kisebb közösségek bálványainak kultuszához tartoznak. A téma, a szereplők és más elemek alapján a keletkezésük idejére is lehet következtetni: egészen archaikusak is vannak köztük (mitikus szereplők, kultúrhéroszi tettek), a legkésőbbiekben pedig az oroszokkal folytatott viszályok is megjelennek. Típusai a következők: férjszerző, apai bosszúok, a hős felnevelkedése, ellenség támadása (álnok sógorok), illetve feleségszerző típus.

2.2. Stíláriis jellemzők

2.2.1. Paralelizmus

Az obi-ugor verses folklór, és azon belül a hősénekek legszembevetőbb stíluseleme a paralelizmus. A bennük fellelhető kognitív összefüggéseket is kutatták már (Bakró-Nagy 1985), valamint a mellérendelő összetételekkel való lehetséges kapcsolatokat is (Szabolcsi 1990). A paralelizmus lényege, hogy az alapsor szintaktikai szerkezetét másolja, az azt felépítő szavak jelentését pedig leírható műveletekkel módosítja a párhuzamos sor (1).

(1) MUNH-0926³

ar kass-pi kätt sem eult jorrn niml-äng ar ne ar-l
 sok tud-PTCP két szem -bŐl nyenyec hótalp-DER_{ADJ} sok nő sok-3SG
ogoltä-tän ur niml-ang ar nai-pa ar-l katlte-tan
 leereszt⁴- nyenyec hótalp- sok asszony-PTC sok-3SG csúsztat-
 EVID.PRS.3DU DER_{ADJ} EVID.PRS.3DU

‘Sokat látó két szemükből a hótalpas sok szamojéd nő sokját hullatják, hótalpas sok szamojéd úrasszony sokját hengergetik.’

Mivel a paralel sorok egyrészt – hasonlóan például a mongol hősepikáról tudottakhoz – nem kötelezően fordulnak elő, másrészt a formula vizsgálható paralel sora nélkül is, ezt a stílusesszöveget ebben az írásban teljes egészében figyelmen kívül hagyom.

2.2.2. Díszítő jelzők

Ugyanilyen gyakori és jelentős eszköz a díszítő jelzők használata, illetve halmozása, ami jellemző az ismert hősepikákban. Ezek „ritkán állanak egyetlen szóból (...) hanem rendszeren több, még pedig gyakran egymásra vonatkozó szóból, a midőn a jelzőt az előbbi »egyszerű« fajtával szemben »csoportosított«-nak nevezhetjük” (VNGy I: XLV). Munkácsi a díszítő jelzőknek első-sorban metrikai, és csak másodsorban díszítő szerepet tulajdonított (1892–1902: XLV). A díszítő példák halmozását illusztrálja (2), amelyben az alap-tagokat félkövér betűtípus, a bővítményeket pedig aláhúzás jelöli:

(2) MUNH-0401

ji/ke täl-ss-en ji-in molokä vuäringä nyäl kannzäpi nosing
 atya/ha birtokol-PST-2SG atya-2SG hajdan varjú orr mintás tarka
***keu** sässl ur laul-la kéu-ng sem-pi labed vihli-nnä ar*
 Ural hát-3SG szél őriz-PTCP kő-DER_{ADJ} szem-DER_{ADJ} hét vihli-LOC sok
seu-i koläng och/sog-ol täm ogol langen⁵ kasä nank
 hajfonat-DER_{ADJ} gazdag fej-bőr-3SG ez.ADJ szán áll görbe vörösfenyő
täj-el-na lär kaleu vuat-langen tätä sch vuatlt-em
 csúcs-3SG-LOC áradmánytó sirály lebeg-PTCP itt PTC lebegtet-PTCP.PST

³ A részleteket Reguly lejegyzésében idézem. Ebben a szavak tagolása nem minden esetben bizonyult helytállónak, ezért „+” jel mutatja, ha eredetileg két szóban szerepelt, de összevonva értendő. Ha Reguly egybe írt két szót, akkor „/” jelzi, hogy hol a szóhatár.

⁴ DEWOS 1574.

⁵ A szókezdő *l-* az előző szóhoz tartozik, az *angen* pedig ’áll’-at jelent.

'Ha volt apád, apádnak hajdan a varjúorr rajzos tarka Ural oldalát őrző kő szemű hét vichli⁶ / Sok firtben dús feje bőrét / Ezen szán orra [módjára] görbült vörösfenyő tetején / Tavi csüllő madár himbálására itt himbáltatja...'

2.2.3. Ismétlés

Az ismétlés minden kétséget kizáróan az egyik legfontosabb szövegszervező erő az obi-ugor folklórban. Mondat(pár)ok között paralelizmust eredményez. Mondaton belül leggyakrabban töismétlést hoz létre (3), de van példa egyszerű szóismétlésre is (4):

(3) FEJF-0440

<u>sänz-ing</u>	<i>vuäs</i>	<u>sass-l-ä</u>	<i>jogot-l-em</i>
hát-DER _{ADJ}	város	hát-3SG-LAT	érkezik-PRS-1SG

'A mögös város mögéhez érkezem (...).'

(4) OBFA-0745

<u>kot</u>	<i>mu</i>	<i>zung</i>	<u>hot</u>	<i>moi</i>
hat	föld	szöglet	hat	vendégsereg

'Hat földrész hat lakodalmi népe'

A fenti három eszköz együttes előfordulására bőségesen van példa, a díszítő jelzők között érvényesül az ismétlés, és paralel sor is van a következő részletben (5). Aláhúzás jelöli, ha az első sor elemét a paralel sor jelentésánál módosítja. Félkövérrrel jelenik meg a soron belüli ismétlés, azaz jelen esetben a töismétlés. A paralel sorban változatlan elemek a nyelvi adatok sorában dőlt, a magyar fordítás sorában álló betűkkel szerepelnek

(5) SZKÉ-1423

<u>ischki</u>	<u>tur-pi</u>	<u>tur-ing</u>	<i>vuät</i>	<i>ponn-tal</i>
fagy	torok-DER _{ADJ}	torok-DER _{ADJ}	szél	tesz-EVID.PRS.3SG
<u>saiik</u>	<u>nyäl-pi</u>	<u>nyol-ing</u>	<i>vuät</i>	<i>ponn-tal</i>
hideg	orr-DER _{ADJ}	orr-DER _{ADJ}	szél	tesz-EVID.PRS.3SG

(Ezenközben Num-Törəm atyánk) 'fagyos torkú torkos szelét előhossa (tkp. helyezi, csinál) hideg orrú orros szelét előhossa.'

⁶ A vichli mitológiai lény (DEWOS 1575).

2.2.4. Verselés

Mindemellett az obi-ugor verses folklór kutatásában igen hangsúlyos a verselés vizsgálata. Wolfgang Steinitz (1976), majd pedig Robert Austerlitz (1958) alapvető leírásai után Schmidt Éva is sokat hozzatott a verselés komplex voltának feltárásához (Schmidt 1990), amit a zenei hangsúly, a metrikus hangsúly, valamint a nyelvi hangsúly összehangolását vezérlő szabályokkal lehet leírni.⁷

A kutatási eredmények szerint kimondható, hogy az obi-ugor verses folklór szövegét az SOV szórend alapján ígére végződő mondat metrum szerinti tagolásával lehet megközelíteni. A metrika azt határozza meg, hogy a szó szerkezeteknek ki kell tölteniük egy sort.⁸ A nominális sorokkal induló mondatot igei sor zárja. Az egyes sorok fűlsorokra tagolhatók, amelyeket a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok alapján lehet meghatározni. A fűlsorok ízekre, az ízek pedig szótagokra bonthatók (Schmidt 1990: 184–188).

3. Előzmények a formulák kutatásában

Amint fentebb már volt erről szó, a formulákon alapuló stílus legkisebb és legfontosabb egysége a formula. Jelentőségét illusztrálja, hogy a kutatások szerint az Iliász és az Odüsszeia szövegének csaknem 100%-a olyan egységekből áll, amelyek vagy változatlan formában, vagy kis eltéréssel ismétlődnek (Pagán-Cánovas – Antović 2016: 67).

A formuláról történő gondolkodásban ma is Milman Parry híres meghatározása számít alapnak: „a group of words regularly used under the same metrical condition to express a given essential idea” (Parry 1971: 272).⁹ Ezt a tág meghatározást később számos más próbálkozás követte.¹⁰ Az általános szakirodalom szerint a formulák a szó szerkezettől a mondatig különböző felépítések és terjedelműek lehetnek, és sok megközelítés a formulának több fajtáját különíti el.¹¹ Közülük az egyik – formáját és jelentését tekintve is – rend-

⁷ A zenei sorok viselkedésének kutatására Reguly anyagaiban nyilvánvalóan nincs lehetőség.

⁸ Ha több sort töltenek ki, akkor a nem főnévre, hanem rendszerint igenévre végződő sorokat függő sornak nevezik (Schmidt 1990: 188).

⁹ A definíció a formula által kifejezett tartalom mellett a versmértékhez való igazodásra is kitér.

¹⁰ Áttekinti például Reichl 2015.

¹¹ E.g. Formula in the strict sense vs more variable type of formula (Reichl 2015).

szerint közel áll a mondathoz mint nyelvi egységhez,¹² a másik azonban szóértékű, mint például a díszítő vagy állandó jelzőkkel ellátott személynevek vagy más névszók.¹³ A rövidebb, szóértékű formulák rugalmasan kapcsolódnak össze további mondatrészekkel, így alkotva általában sornyi terjedelmet. A legkisebb egységek kombinálódására mutat be példát Reichl a 'fehér' jelentésű *ak* szó előfordulásain keresztül a kazah Qambar epikus énekekben (Reichl 2015).

Mások az egyik csoportot ismétlődő lexikális formulákként határozzák meg, az ismétlődő lexikális formulákat, és a generálandó, azaz szabály által előállított formulákkal állítják szembe. Ez utóbbiak bizonyos sémák szerint szerveződhetnek, lásd az 1. táblázatot:

<i>The messenger</i>	<i>waved</i>	<i>and spoke</i>	<i>clearly</i>	<i>to the assembly</i> ¹⁴
<i>The hero</i>	<i>arose</i>	<i>and shouted</i>	<i>boldly</i>	<i>to the company</i> ¹⁵
[the character]	[moves for attention]	[and speaks]	[with an adverb that describes the speaking]	[to a group of associates of family or comrades]

1. táblázat:

Példa hasonló tartalmú és felépítésű formulákra¹⁶

A táblázat példamondatait tehát tartalmilag hasonlítanak egymásra, és mondatban is ugyanúgy szerveződnek; a sémát megadó harmadik sor magyar fordítása: [a szereplő] [valamilyen mozdulattal felhívja magára a figyelmet] [és beszédet intéz] [valamilyen módon] [családtagok vagy társak egy csoportjához]. Az alább vizsgált hanti formulák abban térnek el ettől, hogy mondatban is egyformák, a jelentések azonban teljesen függetlenek.

¹² Homérosznál pl. „*Lányom, ugyan mily szó szökkent ki fogad kerítésén?*” a szigvai hőselekekben ugyanez: „*Tízfogú fogas száját miképpen nyitja meg / Húszfogú fogas száját miképpen nyitja meg?*”

¹³ Homérosznál pl. „*leleményes Odüsszeusz*”; a szigvai hőselekekben pl. „*bálványképű rénbika*”.

¹⁴ A hírnök | intett | és mondta | tisztán/érthetően | az egybegyűlteknek.

¹⁵ A hős | felemelkedett | és kiáltott | bátran | a társaságnak.

¹⁶ Tarzia <http://www.wtarzia.com/Folklore.html>. A szerző az írást (évszám nélkül) oktatási célokra hozta létre, nem tudományos publikációnak tekinti. Példái azonban igen fontosak a szigvai hőselekek tárgyalásához, ezért azokat a fenti kitételrel idézem.

4. A kognitív megközelítés

Vinogradov 1938-ban kimondta, hogy a formulaalapúság nemcsak az epikus költészetre jellemző, hanem a verbális kommunikációra általában véve is. Emellett a formula nemcsak az orális műfajokban létező fogalom, hanem más művészeti ágakban is vannak megfelelői (Delić 2015: 17). Újabb kutatók szerint pedig az epikus költészet formula alapú működési mechanizmusát a kognitív nyelvészet lényeges megállapításai is igazolják. Ezeket Pagán-Cánovas – Antović 2016 alapján a következőképpen lehet összefoglalni.

A nyelvtan elsajátítása e felfogás szerint olyan folyamat, amely halláson, ismétlésen és minták alkalmazásán alapul. A gyermek szavakat és szószerkezeteket jegyez meg, amelyeket más és más szituációba és mondatkörnyezetbe is folyamatosan belepróbál. Az elsajátított konstrukciók úgynevezett keretekbe rendeződve tárolódnak a nyelvhasználók agyában.¹⁷ A nyelvhasználók dinamikusan alakuló minta- vagy szerkezetárral rendelkeznek, amelynek elemeit képesek az aktuális szituációs és kommunikációs igényekhez igazítani. A hétköznapi nyelvhasználatban tehát nagy szerepe van a „készen” aktiválható szókapcsolatoknak, kifejezéseknek, mondatdaraboknak.

A kognitív nyelvészeti megközelítés, valamint a folklorisztika mnemotechnikára vonatkozó kutatásainak eredményei tehát egybecsengenek: a hétköznapi nyelvhasználatban, valamint a verses epikus folklór előadásakor végbemenő folyamat lényegi elemei megfeleltethetők egymásnak (Pagán-Cánovas – Antović 2016), lásd a 2. táblázatot:

hétköznapi kommunikáció	epikus énekek létrehozása
beszélő	énekmondó
keret	téma / típusjelenet
minta ¹⁸	formula

2. táblázat:

A hétköznapi kommunikáció és az énekesi alkotófolyamat párhuzamai

A fentieknek az a jelentősége a vizsgálat szempontjából, hogy magyarázattal szolgál a hasonló mondat szerkezetű formulák használatára.

¹⁷ Ezt úgy kell elképzelni, hogy pl. az étterembe látogatás szcenáriója egy egész sor többé-kevésbé rögzült frázist vagy kifejezést foglal magában az étlap kérésétől az ételválasztáson át a fizetésig.

¹⁸ Az eredeti szövegben a *pattern* szó szerepel.

5. Előzmények a hősénekes stílus formuláinak kutatásában

Az északi hanti hősepika formuláinak kutatásában alapos, összegző monográfia Widmer Annától született, aki egy Pápay József által gyűjtött hősének szövegét vizsgálta. Az elemzés lényeges jellemzőket fogalmazott meg a formulák fajtáiról, szerkezetéről, a bennük előforduló töltelékszavakról, azok lehetséges funkciójáról, és az obugrisztikai hagyományokhoz hűen mindezt a verseléssel összefüggésben. Korpusza az említett hősének teljes szövegére kiterjed, tehát elvileg teljes képet ad a hősének formulakincséről. A kutatás azonban kizárólag a nominális sorokra koncentrál. Így például a Jégvárosi nép énekének 142. sorából (9) kizárólag a „nős hét csoport” szó szerkezet került be a példatárba (10):

(9) Pápay 1990: 20

<i>si-ĩubinã</i>	<i>niyi-pi</i>	<i>lãbãt</i>	<i>pãi</i>	<i>lãft-ã</i>	<i>lai-mãl.</i>
ez-után	nős-DER _{ADJ}	hét	halom	hét-LAT	áll-PST.EVID.3SG

’Ezután a nős hét csoport hétté állott’.

(10) Widmer 2000: 66

<i>niyi-pi</i>	<i>lãbãt</i>	<i>pãi</i>
nős	hét	csoport

’nős hét csoport’

6. A formulák szerkezete

A jelen kutatásban a formula értelmezésekor az alkotóelemeket hierarchiába rendező nézőpontot követem. Formulán a teljes mondatot értem, amelyben a nominális részt szubformulának lehet tekinteni. Azért érdemes így eljárni, mert ezáltal a mondatnyi terjedelem vizsgálatával feltárható összefüggések nem vesznek el.

Az alábbi példák a formulák lehetséges többrétűségét illusztrálják, lásd az [obi csüllőmadár] szókapcsolat előfordulását különféle kontextusokban. A szereplő harsány hahotázását írja le a következő mondat (11):

(11) FEJF-0753

<i>ass</i>	<i>kaleu</i>	<i>rohung</i>	<i>nyãch</i>	<i>konnzã</i>	<i>nyach-tel</i>
Ob	sirály	vijjogó	nevetés	hanyatt	nevet-EVID.PRS.3PL

(A délvidéki ember sok asszonya [tkp. asszonyod])

’Az obi csüllő madár rikoltó nevetését hanyatt nevetik’

Widmer kutatásainak középpontjában az [obi csüllő madár rikoltó nevetése]-féle szekvenciák, azaz a verbális soroktól a verselés alapján világosan elkülöníthető főnévi szerkezetek álltak. Egy másik hasonlatban az „obi csüllő madár” mozgását használták fel (12):

(12) MUNH-0263

täm ogol angen käsä nank täi-l-nä
ez.ADJ szán áll görbe vörösfenyő csúcs-3SG-LOC

ass kaleu vuat-langen tätä schi vuärtlt-em
Ob sirály lebeg-PTCP itt PTC akaszt-PTCP.PST

(... a vas szemű hét vichli) ’ezen szán orra¹⁹ [módjára] görbült (?) vörösfenyő tetejére obi csüllő madár himbálására im oda akasztotta.’

Az ’obi csüllő madár’ jelentésű szókapcsolat metrikailag fél sor terjedelmű frázis, amelyhez járulhat legalább kétféle második félsor, hogy létrejöjjön a nominális sor (13):

(13) Obi csüllő madár |
Obi csüllő madár | himbálása
Obi csüllő madár | rikoltó nevetése

Az igei sor, azaz a mondat befejező része mindkét idézett esetben megismétel egy tövet az előzményekből. Így stilisztikai érv is bizonyítja, hogy a mondatot is egységnek kell tekintenünk a formulák szempontjából. Az alábbi példák is bizonyítják, hogy a formulák terjedelme túllépheti a főneves szerkezet kereteit, mivel az ismétlés összekapcsolja a főnévi alaptagú szerkezet egyik elemét az igével (14) (15) (16):

(14) OBFA-0505

lyäm vuonsch-lä kar juch schidi vuonsch-l-ä
zelnice gyűjt-PTCP üres fa így gyűjt-PRS-PASS.3SG

(Hírhordó férfi sok apródunk) ’zelnice szedő puszta zelnice módjára meg van tépve.’²⁰

(15) OBFA-0537

käs-im nyäl säting vuoll kassl-tem
céloz-PTCP.PST nyíl drága hely céloz-EVID.PRS.1SG

’(Emberfia sokfelé ágazó két szememet ajtós házam ajtaja felé) megcélzott nyíl drága helyén odairányítom.’²¹

¹⁹ Tkp. a szán „áll”.

²⁰ A magyar fordítás két különböző igetövet alkalmaz, a hanti eredetiben ugyanaz a tö ismétlődik.

²¹ Ld. az előző lábjegyzetet.

(16) OBFA-0500

<i>laped</i>	<i>sar-pi</i>	<i>kor-ing</i>	<i>u</i>	<i>ti</i>	<i>kär-tel</i>
hét	rész-DER _{ADJ}	kiáltás-DER _{ADJ}	üvöltés	ide	kiált-EVID.PRS.3SG
<i>hot</i>	<i>sar-pi</i>	<i>kor-ing</i>	<i>u</i>	<i>ti</i>	<i>kär-tel</i>
hat	rész-DER _{ADJ}	kiáltás-DER _{ADJ}	üvöltés	ide	kiált-EVID.PRS.3SG

'A héttagú kurjantó üvöltést ím elüvöltik, a hattagú kurjantó üvöltést ím elüvöltik.'²²

6.1. Szintaktikailag egyöntetű szerkezetek

A formulák nem csupán tetszőleges felépítésű, azonos formában sűrűn ismétlődő szószerkezetek lehetnek. A szigvai hősénekekben jelentésüket tekintve egymástól teljesen független formulák egyforma mondattani struktúra köré csoportosulhatnak. Ezek a formulák a szintaktikai szerkezet, a lexikális összetevők, illetve az ismétlés segítségével írhatók le.

Az alább szereplő összes mondat a hősénekekben igen gyakori hasonlat. Mindegyikben eseményt hasonlítunk eseményhez, és a főige a fogalmi síkhoz, az archaikus képzővel alkotott igenév pedig a képi síkhoz tartozik. Valamennyi mondat ugyanazt a szintaktikai mintát követi. Az első két példa (17) (18) nem tartalmaz töismétlést, ezért nem is olyan prominens a szerkezete a befogadó számára.

(17) SZAM-0399

<i>ar</i>	<i>seu-i</i>	<i>koläng</i>	<i>och</i>	<i>numbe-m</i>	<i>eult</i>
sok	hajfonat-DER _{ADJ}	gazdag	fej	felső.rész-1SG	-rÓl

<i>säm-ing</i>	<i>kul</i>	<i>lälyi-tangen</i>	<i>säse+me-l-em</i>
pikkely-DER _{ADJ}	hal	csillog-PTCP	borít-PRS-1SG

(...isten havához hasonló fehér páncélt...) '(Sok fűrtben dús fejem fölött,) pikkelyes hal csillogásával kiterjesztem, (...)'

(18) MUNH-1100

<i>azse-l</i>	<i>vuäs-om</i>	<i>kul-ing</i>	<i>poll</i>	<i>vuäs-tangen</i>	<i>ames-tel</i>
apa-3PL	halászik-PTCP.PST	hal-DER _{ADJ}	halrekeszték	halászik-PTCP	ül-EVID.PRS.3PL

'mintha az apjuk halas gerébjén görnyednének, megülednek.'²³

A két idézett formulának tartalmilag semmi köze egymáshoz – szemben azzal, ahogy az 1. táblázat példáiban történik –, hanem kizárólag morfológiai és szintaktikai szerkezetük rokonítja őket.

²² Tkp. a héttagú kurjantó üvöltést ím elkurjantják.

²³ Tkp. apjuk halásza halas rekesztéken halászva (meg)ülnek.

Vannak emellett a (17)–(18)-ban bemutatott szerkezetet pontosan követő formulák is, amelyekben az ismétlés kapcsolatot teremt mondattani szempontból a módhatározó és a finit ige között (stiláris szempontból a képi sík és a fogalmi sík között). Az alábbi példákban a fentiekhez hasonlóan szerkezeti egyezés van, amit a tőismétlés csak prominensebbé tesz (19) (20):

(19) MUNH-1073

sas *vuazi* **ămes-tangen** *il+n/* **ămes-tal**
hermelin kacsá ül-PTCP lent ül-EVID.PRS.3SG

[Alvilági sokor-öreg] 'menyétréce ülésével megülepedik,
közönséges réce ülésével megülepedik.'

(20) OBDÉ-1087

jas-l *ke* *tăgărlle-l* *lui+mang* *joch* **veleg-tangen** **velech-l-em**
kéz-3SG ha elakad-PRS.3SG bogas(?) fa legallyaz-PTCP legallyaz-PRS-1SG

kurelt/ke *tagarle-l* *nu-ung* *juch* **seng-tangen** **senh-l-em**
láb-3SG-ha elakad-PRS.3SG ág-DER_{ADJ} fa csap-PTCP csap-PRS-1SG

'ha a keze megakad, bogas (?) fa botolásával botolom, ha a lába akad meg, ágas fa csapkodásával lecsapkodom.'

A fenti séma köré számos formula szerveződik – szóismétléssel vagy anélkül –, amelyek mindegyike gyakori a hősénekek szövegében,²⁴ azaz összeségében sűrűn alkalmazott mondatszerkezetről, illetve sémáról van szó.

6.2. A felszínen egyöntetű szerkezetek

A következő példák eltérnek az előbbiektől. Ami egyöntetű bennük, az a tőismétlésben részt vevő latívuszragos határozó, amely változatos szemantikával van jelen: kifejezhet állapotváltozást, de azt is, hogy az esemény több egymást követő szakaszban ment végbe, és betöltheti az eredmény- vagy módhatározó funkcióját is. Míg azonban az 5.1-ben szereplő formulák ugyanazt a szintaktikai képletet követték, az alább ismerttetendők csak a felszínen egyformák. Az első néhány példában a latívuszragos határozó a mondat alanyához tartozik (21) (22), a többiben a tárgyhoz (25) (26) (27), a (24) pedig passzív mondat:

²⁴ A (20) formula például több hősénekekben számos alkalommal is szerepel, mivel egy hadakozáshoz tartozó típusjelenet része (Sipos, kézirat).

(21) OBDÉ-0264

juch oni kolom schelm-ül kolm-ü tach-s
 fa nagy három forgács-3SG három-LAT török-PST.3SG

(Ez az ajtód [bizony] kifordult [a sarkából,]) 'Fa-nagy három forgácsa hárommá törött.'

(22) SZKÉ-0649

neng+i/ki labet pai labt-a läi-mel
 nő-DER_{ADJ}-PTC hét halom hét-LAT áll-EVID.PST.3SG

'a nős hét csoport hétté állt'²⁵

(23) JEVÉ-0137

lung-en²⁶ katl kab-ung ki läbed moi labt-ü kus jäch-mel
 nyár-DER_{ADJ} nap csónak-DER_{ADJ} ha hét násznép hét-LAT bár jár-EVID.PST.3PL

'nyári napon csónakos hét lakodalmi nép hétté járt bár'

(24) SZKÉ-1306

tut/ leu-m labed anhl-el labt-a läny-s-em
 tűz emészt-PTCP.PST hét oszlop-3SG hét-LAT állít-PTCP.PST

'tűz emésztette hét oszlopa hétté állt ott'

Tekintve, hogy az északi hantiban a névszóragozásban nem jelölik a tárgy-
 esetet, morfológiai szempontból nem látszik köztük nagy különbség. Mivel
 azonban a verselés szabályai meghatározzák a névszói (alanyi, tárgyi, függő)
 és az igei sorok sorrendjét (lásd fent), a formulaválasztás egy sornál nagyobb
 szakaszra is kihathat.

(25) SZKÉ-0514

au-ng unt-pi labed lagar labt-a leschät-l-än
 torkolat-DER_{ADJ} szád-DER_{ADJ} hét páncél hét-LAT készít-PRS-2SG²⁷

'torkolatos szádú hét páncélt hétté készíték'

(26) SZKÉ-1892

nyol-tí ol-ti kolem eilm-eu kolm-ü vi-l-eu
 orr-hegy van-PTCP.PRS három csók-1PL három-LAT vesz-PRS-1PL

'Orrhegyre való három csókunkat hárommá vesszük.'

²⁵ Kb. 'a hét csapat külön-külön láthatóan állt'. Anonim lektorom parafrázisa, köszönöm javaslatát.

²⁶ Más folklór adatok alapján felvetődik a nyár-2SG glosszázás lehetősége is

²⁷ Az igerag 2SG, de a szövegkörnyezet alapján egyértelműen 1SG-nek kell fordítani.

(27) ARFE-1167

sohta-ing *kütt* *belk-el* *kätn-ü* *nyailt-l-em*
 agyag-DER_{ADJ} két fél-3SG kettő-LAT vág-PRS-1SG.O

‘Agyagos két felét ketté vágom...’

Szófaji variációra is van példa: számnév helyett melléknév is szerepelhet ilyen felépítésű mondatban (28) (29) (30):

(28) ARFE-0433

van *nomes* *van-ü* *tal-l-em*
 rövid gondolat rövid-LAT húz-PRS-1SG.O

‘Rövid gondolatomat rövide húzom’.

(29) OBDÉ-0510

laj *uri* *alng-el* *laj-ü* *pontläss-el*
 sötét vér vég-3SG sötét-LAT ömlik-PRS.3SG

‘alvilági (é. sötét) véres vége sötétté omlik, (...)’

(30) JEVÉ-0794

put-ing *lant säting* *sop* *put-ing-ü* *vuer-l-eu*
 üst-DER_{ADJ} étel drága darab üst-DER_{ADJ}-LAT készít-PRS-1PL

nyar *lanti jüm* *sop* *nyar-ü* *vuer-l-eu*
 nyers étel jó darab nyers-LAT készít-PRS-1PL

‘Az üstös étel drága darabját üstösen készítjük el (v. csináljuk)
a nyers étel jeles darabját nyersen készítjük el.’

A fenti formulák tehát nem írhatók le egyetlen szintaktikai sémával, hiszen változó a jelzős főnév mondattani státusza (alany vagy tárgy), az először jelzőként, majd pedig határozóként szereplő lexéma szófaja is (számnév vagy melléknév). Ezzel szemben a felszínen nagyon hasonlítanak egymásra, ami szoros kapcsolatban van az északi hanti nyelvnek azzal a jellemzőjével, hogy a tárgy jelöletlen: a mennyiség- vagy minőségjelzővel bővített névszó után egy latívuszraggal alkotott határozó áll, és a mondatot az ige zárja. A fentiek alapján nemcsak a szintaktikai séma, hanem a felszíni hasonlóságon alapuló váz is alapul tud szolgálni az egyöntetű formuláknak.

7. Összegzés

A dolgozat a szigvai hanti hősénekekben vizsgálta a formulák szintaktikai hátterét. Elsőként bebizonyosodott, hogy az igei résszel együtt, teljes mondatként célszerű vizsgálni a formulákat. Ezután következett a formulák mon-

datszerkezetének vizsgálata. Ez azt tárta fel, hogy a szigvai hanti epikus hagyományban a formulák hajlamosak bizonyos szintaktikai mintákat követni, aminek eredményeképpen sok lexikálisan/tartalmilag különböző, ám egyforma szerkezetű formula létezik. Ez azonban nem feltétlenül szembevetendő. Rendszerint a töismétlés az, ami hangsúlyossá, könnyebben észlelhetővé teszi a formulák mondattani hasonlóságát.

A szerkezetminták szerinti formulaalkotás más szinten is megvalósul. Ezt illusztrálta a latívuszragos formulák elemzése. Az ide tartozó példák mondattani szempontból nem egyformák, csak a felszínen mutatnak hasonlóságokat, amire a hanti nyelv meghatározható grammatikai tulajdonságai, illetve a hősenekes nyelvezetnek a jellegzetességei adnak lehetőséget.

A sűrűn alkalmazott szintaktikai szerkezetminták a szubformulák, formulák, típusjelenetek stb. mellett minden bizonnyal szintén támpontot jelentenek az énekmondónak a szöveg megalkotásakor, vagyis mnemotechnikai, felidézõ funkciójuk lehet.

A fentiek alapján a reduplikáció különböző megnyilvánulásai, a paralel szerkesztésmód és az ismétlés számos más formája mellett a szigvai hősenekes jellemző vonásaként könyvelhetjük el, hogy a formulák szintaktikai minták köré csoportosulnak.

Rövidítések

1	első személy	LOC	lokatívusz
2	második személy	PL	többes szám
3	harmadik személy	PTC	partikula
ADJ	melléknév	PTCP	participium
ADV	határozó	PRS	jelen
DER	képző	PST	múlt
DO	direkt tárgy	S	alany
DU	kettes szám	SG	egyes szám
EVID	evidenciális	V	ige
LAT	latívusz		

Irodalom

- Austerlitz, Robert 1958: Ob-ugric Metrics. Folklore Fellows Communications 174. Helsinki.
- Bakró-Nagy, Marianne 1985: A paralelizmus szemantikájáról (kognitív mechanizmusok a paralelizmusokban). Műhelymunkák III. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Delić, Lidija 2015: Poetic grounds of epic formulae. In: Detelić, Mirjana – Delić, Lidija (eds), Epic formula. A Balkan perspective. Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade. 13–42.

- Demény István Pál 1977: Az északi osztják hősi énekek tipológiai elemzése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 21: 33–43.
- Demény István Pál 1978: Az északi osztják hősi énekek történeti fejlődése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 22: 147–158.
- Detelić, Mirjana 1996: The Function and significance of formula in Serbian decasyllabic epic poetry. https://www.academia.edu/1469724/The_Function_and_Significance_of_Formula_in_Serbian_Decasyllabic_Epic_Poetry
- Detelić, Mirjana 2010: Parry-Lord-Foley: and what can we do with them. *Serbian Studies Research* 1/1. Association for the Development of Serbian Studies, Novy Sad. 5–17.
- DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Edwards, Mark W. 1992: Homer and oral tradition: The type-scene. *Oral Tradition* 7/2: 284–330.
- Foley, John Miles – Gejin, Chao 2012: Challenges in comparative oral epic. *Oral Tradition* 27/2: 381–418.
- Gurevich, Olga – Johnson, Matthew A. – Goldberg, Adele E. 2010: Incidental verbatim memory for language. *Language and Cognition* 2/1: 45–78.
- Hatto, Arthur 2017: *The World of the Khanty epic hero-princes: an exploration of a Siberian oral tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- A. Jászó Anna 1976: Megjegyzések a particípiumból alakult verbum finitumok mondatanához az északi osztjákban. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 353–358.
- Kiparsky, Paul 1976: Linguistic aspects of the poetic formula. In: Stolz, Benjamin – Shannon, Richard (eds), *Oral poetry and the formula*. Center for the Coordination of Ancient and Modern Studies, Ann Arbor. 73–106.
- Lord, Albert B. 1960: *The singer of tales*. Harvard University Press, Cambridge.
- OH I. = *Osztják hősenékek*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Zsirai Miklós. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1944.
- OH II. = *Osztják (chanti) hősenékek II*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Közzéteszi Zsirai Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.
- OH III/I. = *Osztják (chanti) hősenékek III/I*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékából közzéteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- OH III/II. = *Osztják (chanti) hősenékek III/II*. Reguly Antal és Pápay József hagyatéka. Zsirai Miklós hagyatékának felhasználásával közzéteszi Fokos Dávid. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- ONGy = *Osztják népköltési gyűjtemény*. Reguly Antal hagyatéka és saját gyűjtései alapján közzéteszi Pápay József. Hornyánszky Viktor – Hiersemann, Karl, Budapest – Leipzig, 1905.
- Pagán-Cánovas, Cristobal – Antović, Mihailo 2016: Formulaic creativity: oral poetics and cognitive grammar. *Language and Communication* 47: 66–74.
- Pápay József osztják hagyatéka. *Hősi énekek I*. Közzéteszi Vértes Edit. Debrecen, 1990.
- Parry, Milman – Parry, Adam (eds) 1971: *The making of Homeric verse. The collected papers of Milman Parry*. Clarendon Press, Oxford.

- Reichl, Karl 2015: The varieties of formulaic diction in Turkic oral epics. In: Detelić, Mirjana – Delić, Lidija (eds), *Epic formula. A Balkan perspective*. Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade. 159–172.
- Schmidt Éva 1990: Az osztják metrika másik oldaláról. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 181–194.
- Sipos Mária: Egy típusjelenet a Reguly-hősénekekből. *Közlésre benyújtott kézirat*.
- Smith John D. 1989: How to sing a tale: epic performance in Păbūji tradition. In: Hainsworth, J. Bryan – Hatto, Arthur T. (eds), *Traditions of heroic and epic poetry*. The Modern Humanities Research Association, London.
- Steinitz, Wolfgang 1976: Zur ostjakischen und wogulischen Volksdichtung. In: *Ostjakologische Arbeiten II. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1–61. [Első megjelenés: 1941.]
- Szabolcsi Anna 1990: Osztják parallelizmusok és mellérendelő összetételek. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 221–226.
- Tarzia, Wade: Oral formulaic epic: Introduction to oral formulaic epic traditions. <http://www.wtarzia.com/Folklore.html>
- VNGy I. = *Vogul Népköltési Gyűjtemény I. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyatéka alapján közzéteszi Munkácsi Bernát*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1892–1902.
- Widmer, Anna 2001: *Die poetischen Formeln der nordostjakischen Heldendichtung*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica 53. Wiesbaden.

*

Formulae and syntactic structures in the heroic epic songs collected by Antal Reguly

The aim of the paper is to reveal and illustrate the importance of phrase or syntactic patterns among the mnemotechnic tools used by Antal Reguly's northern Khanty singer. In autumn 1844, Reguly collected 12 heroic epic songs, amounting to cca 17,000 lines, from Nikilov Maxim, an old Sygva Khanty singer. Despite being already processed, translated and published, they have remained quite unknown in international folkloristics.

Epic got into the focus of attention, especially in the first half of the 20th century, because of the so-called Homeric question. The central problems of folkloristics in this respect were (a) how *Iliad* and *Odyssey* came into being; (b) whether they were work of one single poet or rather many contributors; (c) in what way singers can memorize long texts.

Investigations were conducted to Serbian oral epic by Milman Parry and Albert B. Lord, which research revealed that long Serbian epic poems were transmitted orally, and that singers compose pieces of epic poetry during per-

formance. This realization, as well as the concept of composition-in-performance, gave rise to the study of specifics of oral poetry.

It was formulaic style that proved to be the most important feature of epic songs. In some cases, almost 100% of such texts is made up of formulas (cliches), i.e. units that are repeated in either the same form or with some kind of grammatical or lexical changes. Formulas are not uniform in different epic traditions because they are influenced by various specificities of language, metric rules, as well as stylistic particularities. Khanty heroic songs have also been characterized from this point of view.

Concerning the northern Khanty formulas, the structures of the nominal parts of formulas have already been described, while those of verbal formulas have not been investigated. In this paper, by way of several examples, it is shown that text composition is helped not only by simply using formulas and subformulas but also these units seem to follow syntactic patterns. It means that there exist a number of formulas that exhibit the same syntactic structure, although they are totally different from semantic point of view. However, it is not always prominent. It is regularly stem repetition, i.e. figura etymologica and word repetition that underline the same structure of various semantically independent formulas.

Thus, pattern following can be observed on syntactic level, in the strict sense of the word. Moreover, proven by numerous examples of a certain sentence pattern containing a lative case adverb, in numerous cases, a lot of formulas follow one pattern resulting in lots of sentences with similar structure only on the surface, while they do differ from syntactic point of view. It can be explained by well-known features of the northern Khanty language.

As there are a number of patterns clustering formulaic sentences, syntactic patterns must have had mnemotechnic function during the performance of long epic songs. Consequently, it can be claimed that, besides various forms of reduplication, use of parallel lines, many kinds of repetition etc., it belongs to the specific features of northern Khanty epic poetry that formulas tend to follow certain syntactic patterns.

Keywords: Khanty, heroic epic, oral formulaic poetry, formula, sentence structure.

MÁRIA SIPOS